

Rahvusvaheline konverents moskoviitide kujutamisest varauusaja tekstikultuurides

KRISTI VIIDING, LUCIE STORCHOVÁ

31. oktoobril ja 1. novembril 2024 toimus Prahas rahvusvaheline konverents „Moskoviitide kujutamine varauusaegsetes tekstikultuurides“ (Representing Muscovites in the Early Modern Textual Cultures), mille korraldasid Tšehhi Teaduste Akadeemia (TA) filosoofia instituut ja Eesti TA Underi ja Tuglase kirjanduskeskus Tšehhi TA programmi „Strategy AV21: Research programme Identities in the World of Wars and Crises“ raames.

Konverentsi lähtekohaks oli žanridelt ja teemadelt rikas uusladina ja rahva-keelne kirjandus nii varauusaja Euroopast kui ka selle kolooniatest, mis käsitles Moskva suurvürstiriiki ja selle elanikke. Kuigi kultuurilise Teise kujutamist varauusaja tekstides ja tollaseid imaginaarseid geograafiaid on uuritud juba üle kolmekümne aasta, on moskoviitide käsitlemine kultuurivahetuse kontekstis olnud tagasihoidlik. Konverentsi peamine eesmärk oli moskoviitide kujutamise, sh selle võimaliku sotsiaalse konteksti üksikasjalik ja kohaspetsiifiline analüüs, sealt edasi võrdlus eri piirkondade vahel, keskendudes varauusaegsete autorite kultuurilisele võrgustumisele ja tekstide ringlusele. Kokkusaamise käigus täheldasid kümne riigi (Austria, Eesti, Itaalia, Kanada, Läti, Poola, Rootsi, Tšehhi, Ungari ja USA) teadlased, et Moskva suurvürstiriiki kujutati aastail 1500–1750 palju mitmekihilisemalt ja komplekssemalt kui pelgalt teistsuguse usutunnistuse ja tsivilisatsiooniga mitteläänelikku piirkonda ning vastandit autorite enda kodumaale ja ühiskonnale.

Plenaariesineja Peter Sjökvist (Uppsala ülikool) juhatas konverentsi sisse ettekandega „Moskoviidid varauusaja Rootsi allikates: dissertatsioonid, pamfletid, luule“, andes esmalt kronoloogilise ülevaate olulistest allikagruppidest ja nii varauusaegsetest kui ka tänapäevastest uurimustest moskoviitide kohta Rootsi kontekstis. Seejärel tutvustas ta, kuidas tekkisid Skandinaavias Rootsi ja Moskva vaheliste intensiivsete diplomaatiliste, usuliste, sõjaliste ja kaubandussuhete ning -konfliktide käigus kirjanduslikud moskoviitide stereotüübid ja mil määral mõjutasid Põhja-maade arusaamad üleeuroopalist moskoviitide käsitlust. Näidete najal tõi ta esile,

Kristi Viiding, PhD, juhtivteadur, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase kirjanduskeskus, Kohtu 6/1, 10130 Tallinn, kristi.viiding@gmail.com

Lucie Storchová, PhD, professor, Tšehhi Teaduste Akadeemia filosoofia instituut, Jilská 352, 110 00 Praha, storchova@flu.cas.cz

et moskoviite kujutati varauusaegses Rootsis nii antiikkirjandusest kui ka kiriklikust kirjasõnast pärit stereotüüpe kasutades.

Aiko Okamoto-McPhaili (Indiana ülikool) ja Jakub Niedźwiedzi (Krakówi Jagiello ülikool) ettekanded olid pühendatud varauusaegsetele maakaartidele kui tekstikultuuri näidetele. Okamoto-McPhail analüüsis Moskva kujutamist Abraham Orteliusi kaartidel. Tema hinnangul avaldas Moskva kujutamisele mõju nii kontekst – s.t kas tegemist oli Euroopa või Aasia kaardiga, suurema piirkonna või ühe riigi kaardiga – kui ka kirjalike allikate erinevus ning kaardiloomelise praktiline pool, nt värvide kasutamine. Niedźwiedzi keskendus Moskva kaartidele 16. sajandist ehk ajast, mil moskoviidid ise veel oma riiki ei kaardistanud. Tuginedes Mihhail Bahtini poliifooniakontseptsioonile, analüüsis ta Vilniuses tegutsenud saksa päritolu kartograafi Anton Wiedi Moskoovia kaartide (1542 ja 1555) kuut „häält“ ehk allikagruppi ning näitas, et varauusaegne maakaart oli avatud dialoog, mille lõplik tõlgendus jäi vaatajale.

László Jankovitsi (Pécsi ülikool), Maria Chantry (Wrocławski ülikool) ja Ovanes Akopjani (Veneetsia Ca' Foscari ülikool) ettekanded olid pühendatud kõige varasematele humanistlikele teostele moskoviitide kohta 16. sajandi esimesel poolel. Jankovits tõlgendas humanisti ja diplomaadi Jacobus Piso kirja ja luuletust poolakate võidust moskoviitide üle Orša lahingus 1514. aastal kui esimest kirjeldust kujunevast Moskvast Vassili III juhtimisel. Ta näitas, kuidas Piso kasutas moskoviitide kujutamiseks antiikajaloost ja varastelt kirikuisadelt pärit türannimotiive, aga ka allegooriaid, mh loomaallegooriaid, ning kuidas ta rakendas luule diplomaatia teenistusse. Chantry võrdles ladina- ja poolakeelseid epiniikione, jälgides kahe alistatud Moskva suurvürsti, Vassili III ja Ivan IV kujutamist lüüasaamise järel Oršas 1514. aastal Sigismundile ja Liivimaal 1582. aastal Stefan Báthoryle. Tema analüüs näitas, et võidulaulude žanris domineerisid moskoviitide kui kaotajate kirjeldamisel stereotüüpsed truudusetuse, ebaõigluse, valetamise, teeseldud julguse ja põgenemiskalduvuse motiivid. Epiniikionide jahi- ja loomavõrdlustest selgus, et kuigi Poola luuletajad võrdlesid moskoviite mitmesuguste loomadega, ei leidunud 16. sajandi luules veel vene karu motiivi. Akopjan käsitles üksikasjalikult, kuidas lääne- ja lõunaeurooplased olid sunnitud hiljemalt Ivan IV võimuletulekust moskoviitidega suhestuma ja neid Euroopa ajalookäsitlustesse kaasama. Ta näitas, kuidas Paolo Giovio, Albert Campense ja Johann Fabri tõlgendasid moskoviite potentsiaalse liitlasena osmanite vastu, iseloomustades neid oma lootuse toetamiseks Tacituse „Germaniast“ pärit moraalsete ja heade barbarite motiivi abil.

Viie ettekande ajalooliseks lähtepunktiks oli Liivimaa sõda (1558–1583) ning selle mõjul loodud kirjasõna, milles moskoviite kujutati sõjaka naabri ja poliitilise vaenlasena. Madis Maasing (Tartu ülikool) analüüsis liivimaalaste poliitilisi pamflette, kirjavahetust ja kroonikaid 16. sajandi algusest Liivimaa sõjani, kaardistamiseks moskoviitide kujutamise retoorilisi strateegiaid. Ta näitas, kuidas moskoviitide kujutamisel sulandusid varauusaegsed kujutelmad kultuurilisest Teisest, nimelt türklastest ja tatarlastest, ning kuidas Liivimaad kujutati seetõttu kui *antemurale Christianitatis*’t Moskva vastu. Jüri Kivimäe (Toronto ülikool) keskendus Balthasar Russowi

kroonikale (1578) ja selgitas kõigepealt üksikasjalikult vaenlase nimetamise tausta (*Moscovia* ühemõttelisus erinevalt mitmetähenduslikust *Russ'*ist). Kuigi Russow oli Tallinna piiramiste (1570–1571, 1577) vahetu pealtnägija, kombineeris ta moskoviitide kujutamisel humanistlikust haridusest lähtuvalt mitmeid tollasest kirjandusest pärit stereotüüpe ja arendas välja oma mõjusa retoorika, mistõttu tema teost on veel 21. sajandilgi süüdistatud topeltmoraalis. Kristi Viiding (Underi ja Tuglase kirjanduskeskus) analüüsis moskoviitide kujutamist Liivimaa uusladina eepostes 1561–1594. Liivimaalaste varasema eneseuhkuse hävitanud moskoviidid ja nende teod ei kujunenud kohaliku eepika teemaks valutult ega kiiresti – enne jagamist Poola ja Rootsi vahel 1561. aastal kujutati moskoviite turvalisuse huvides üksnes allegooriliselt. Alles siis, kui poliitiline olukord mõnevõrra stabiliseerus, kohandati moskoviitide teemaline eepika eepose tavapäraste žanrireeglitega, alustades pöördumisest muusade poole. Lisaks juhtis ta tähelepanu siinse uusladina eepika varaseimas näites esinevale ja moskoviitide-diskursuses unikaalsele perekonna-allegooriale emakesest Liivimaast, kelle pojad, tütre, õde (Germania) ja kõik austajad (naaberriigid) on hüljanud, kuid kes alles pärast täielikku hülgamist hakkab rääkima enda häbistamisest, et jagada oma kogemusi ja hoiatada teisi rahvaid moskoviitide eest.

Viktors Dāboliņš (Läti ülikool/Cēsis ajaloo- ja kunstmuuseum) lisas oma ettekandes moskoviite käsitlevate žanride paljususse vahetu pealtnägija reportaaži – diplomaatilise kirjavormis ülevaate 1580. aasta lahingu kohta Velikije Lukis. Kuigi selle koostaja Zacharias Stopius, Rostockis doktoreerunud ja Riias praktiseeriv arst, oli õppinud ka retoorikat, domineerisid tema alamsaksakeelses reportaažis Riia raele täielikult tema enda sõjakogemused moskoviitide kohta. Gábor Petneházi (Innsbrucki ülikool) seevastu leidis, et Stefan Báthory Liivimaa-sõjakäigu napp kirjanduslik kajastamine Transilvaanias tugineb moskoviitide õpikulaadsele kujutamisele. Kuna Transilvaania autorid kirjutasiid distantsilt, kasutasid nad moskoviitide puhul varauusaegseid üldisi kujutlusi barbaarsest ja skismaatilisest Teisest, s.t türklastest kui enda põlisvaenlasest. Harva motiivina moskoviitide kujutamisel Transilvaania autorite teostes rõhutas Petneházi lugupidavaid viiteid Moskva suurvürsti päritolule, mis ulatuvat tagasi Rooma keisriteni.

Marcela Slavíková ja Lucie Storchová (Tšehhi TA filosoofia instituut) analüüsisid moskoviitide kujutamist böömi autorite teostes. Slavíková vaatles böömi päritolu Jena ülikooli professori Aegidius Saliuse kaebelaulu „Elegia ad Germaniam de repellendis Moscicis ex Oceano“ („Eleegia Saksamaale moskoviitide tagasitõrjumiseks maailmamere äärest“), mis oli 1570. aastal saadetud nii Taani kui Rootsi kuningale ning Lübecki raele ja milles kutsuti Euroopa valitsejaid üles kaitsma end moskoviitide sissetungi vastu. Ka Salius kujutas moskoviite kultuurilise Teisena, kasutades palju paralleele tollaste türklastevastaste kirjutistega, juhindudes Georg Sabinuse ja Johannes Stigeliuse luuletustest nii allteemade, sõnastuse kui ka stiilivahendite kasutamises. Storchová esitles näidet moskoviitide osaliselt positiivsest kujutamisest, mis oli 16. ja 17. sajandi vahetusel erandlik. Georg Tectander, keiserliku saatkonna liige Moskvast ja Iraanis, esitas oma menukas teoses „Iter persicum“ („Pärsia reis“, 1608, 1609, 1610) lugejatele esialgu positiivse pildi moskoviitidest,

Illustratsioon Georg Tectanderi populaarsest reisikirjast „Iter Persicum...” (1608), milles Habsburgide huve esindanud Tectander kirjeldab keiserliku saatkonna reisi läbi Moskoovia Pärsiasse. Tectander põimis oma moskoviitide käsitleluses isiklikke positiivseid reisikogemusi stereotüüpse negatiivse moskoviitide kujutamisega 16.–17. sajandi tekstides. Illustratsioonile lisatud selgitused „Moskoovia ratsanik” ja „Moskobiit [sic] ehk muskvalane” peegeldavad muuhulgas rahvanime kujunemise järke varauusaegses kirjasõnas.

eriti seoses diplomaatiliste läbirääkimiste ja Habsburgide diplomaatidele osutatud külalislahkuse eri vormide kirjeldamisega. Samas pidas Tectander mõningaid negatiivseid stereotüüpe moskoviitide kohta nii enesestmõistetavaks (nt nende kannibalism, türanlik valitsemisviis või õigeusu pealiskaudsus), et liitis ka need oma kirjeldusse. Tectanderi vastuolulise lähenemisega reisikiri võimaldab relativeerida moskoviitidevastase diskursuse põhimõtteid.

Andrzej Borowski (Siedlce loodus- ja humanitaarteaduste ülikool) tutvustas oma ettekandes moskoviitide käsitlemist 17. sajandi Poola aadlikust barokkpoeedi ja tõlkija Wacław Potocki luules. Potocki kujutus moskoviitidest põhines ühelt poolt tema enda ajaloolise trauma ja häbi kogemusel (mõlema poja kaotus lahingutes kasakate vastu, Poola poliitilise prestiiži kaotus pärast Liivimaa langemist Rootsi kätte, Poola kui mahapõlenud maja, igatsus uue Stefan Báthory järele jne), teiselt poolt moskoviitide ekspansiivsel loomusel (Potocki võrdles moskoviite kiskjatega, nüüd mh juba ka karuga, kes on pidevalt uute territooriumide otsingul uue saagi leidmiseks).

Piret Lotman (Eesti rahvusraamatukogu) avardas oma ettekandes konverentsi teemat moskoviitide religioossuse käsitlemisega. Analüüsis 17. sajandi Rootsi ja Liivimaa autorite traktaate ja disputatsioone, käsitles ta olulist teoloogilis-poliitilist küsimust, kas moskoviite võib pidada kristlasteks. Lotman näitas, kuidas Rootsi keskvoim seisis kogu 17. sajandi jooksul selle probleemiga silmitsi Ingerimaal, mille elanikkonnas oli oluline osa vene õigeusklikel.

Kaks viimast ettekannet tutvustasid moskoviitide kujutamist Põhjasõja ajal 1700–1721 ja vahetult selle järel. Aivar Põldvee (Tallinna ülikool) keskendus Käsü Hansu kaebelaulule. Ta näitas, et isikustatud Tartu linna kirjelduses on moskoviidid ühelt poolt tartlastele saadetud karistus nende moraalse ülbuse eest, teiselt poolt on neile aga projitseeritud roomlaste võimuahnuse ja vägivaldsuse jooni just paralleelide kaudu Jeruusalemma hävitamisega, nagu on kujutanud Titus Flavius Josephus teoses „Juudi sõjad“. Ettekandele järgnenud arutelu juhiti tähelepanu kaebelaulu paralleelidele Jeremija nutulauluga Piiblis. Kaarel Vanamõlder (Underi ja Tuglase kirjanduskeskus/Tallinna ülikool) jälgis, kuidas Eestimaa aadlik ja rüütelkonna peamees ning hilisem maanõunik Otto Fabian von Wrangell sidus oma käsikirjalises kroonikas moskoviite kujutades isiklikke kogemusi (Wrangell allkirjastas mh 1710. aastal kapitulatsiooniakti; kohtus korduvalt nii Karl XII kui ka Peeter I-ga) Euroopa ajalehtedes leidunud uudistega Põhjasõja kohta. Tema analüüsi järgi domineeris kroonika paljudes osades vahendavast allikast ehk ajalehtedest võetud moskoviitide kuvand isikliku kogemuse ees.

Praha konverentsil esitleti ja analüüsiti paljusid olulisi varem käsitlemata tekstileide ja tehti need sedakaudu esimest korda rahvusvahelisele teadlaskonnale kättesaadavaks. Samuti tõdeti eri piirkondade kirjandustekstide võrdluses, et kuigi Moskva suurvürstiriigi ja moskoviitide kujutamine varauusajal oli valdavalt negatiivne ning järk-järgult tekkis palju stereotüüpe, mis viitasid nende barbaarsusele, julmusele, türanlikule valitsemisvormile jne, leidis seoses diplomaatiliste läbirääkimiste, kaubanduse ja muuga ka Moskvat positiivselt kajastavaid teoseid. Pigem tüüpilisena leidis paljudes ladina- ja rahvakeelsetes tekstides sellist moskoviitide kujutamist, milles on ristunud olemasolevad mitteeuroopaliku ja mittekristliku Teise, eeskätt türklaste, aga ka näiteks tatarlaste, moslemite ja Ameerika põlisrahvastiku diskursused. Pole üllatav, et moskoviitide vahetus naabruses Ida-, Kesk- ja Põhja-Euroopas kirjutati moskoviitidest, lähtudes peamiselt sõjalistest ja usulistest konfliktidest, kuid selgus, et moskoviitide kujutamine oli üleeuroopaline nähtus, mis hõlmas paljusid eri žanre teadustekstidest jutlusteni, kirjadest ja reisiaruannetest disputatsioonideni, aga ka peaaegu kõiki luuležanre. Lisaks ringlevatele teemadele arenes ka spetsiifiline moskoviitidevastane halvustav retoorika, nt ettekannetes korduvalt täheldatud loomametafoorid.

Ettekanded näitasid ka seda, kui levinud olid moskoviite käsitlevad kanoonilised tekstid ning kuidas need avaldasid suurt mõju kirjeldustele, mis püüdsid viidata autorite enda kogemusele. Lõpuks täheldati, et rööbiti loodud uusladina ja rahvakeelne kirjandus ning vastastikune tõlkimine levitas moskoviitide käsitlemise stereotüüpe märkimisväärselt. Kokkuvõttes oli tegemist väga kasuliku konverentsiga varem vähe võrdlevat tähelepanu pälvinud teemal põnevate ettekannete ja viljakate aruteludega. Korraldajatel on plaanis lähiajal avaldada kogumik Praha konverentsil esitatud ettekannetest mõnes rahvusvaheliselt tunnustatud kirjastuses, rikastades käsitlust ka teistes Euroopa piirkondades aset leidnud retseptsioonijuhtumitega.

Artikli valmimist on toetanud Eesti Teadusagentuuri projekt PRG1926 „Kokkupuuted, üleminek, muutus: nobilitas haereditaria ac litteraria varauusaegse kirjanduse väljakujunemisel Poola ja Rootsi Liivimaal“.